

Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi

The Journal of Near East University Islamic Research Center

ISSN: 2148-922X | e-ISSN: 2687-4148

Aralık / December | 2022/8/2

Bir İctihat Yöntemi Olarak Tahkîkü'l-menât

Tahkîk al-Manât as a Jurisprudence Method

TEMEL KACIR

Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Manisa, Türkiye

Assoc. Prof., University of Manisa Celal Bayar, Faculty of Theology, Basic Islamic Studies,
Manisa, Türkiye

temel_kacir@hotmail.com

ORCID ID: 0000- 0001-5679-280X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 31.10.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 16.12.2022

Yayın Tarihi | Published: 25.12.2022

Atıf | Cite as

Kacır, Temel. "Bir İctihat Yöntemi Olarak Tahkîkü'l-menât". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 213-230. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.2.07>

Kacır, Temel. "Tahkîk al-Manât as a Jurisprudence Method". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 8/2 (December 2022), 213-230. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2022.8.2.07>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Telif Hakkı | Copyright

Copyright © 2022. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUİSTEM'e devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makedir.

Copyright © 2022. Copyright has been transferred to YDUİSTEM by the author(s). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License

(<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Bir İctihat Yöntemi Olarak Tahkîkü'l-menât

Öz

Fıkıh usûlünün en önemli kavramlarından biri olan icthâh; nasların anlaşılması, yorumlanması ve uygulanmasındaki beşeri çabayı ifade etmektedir. İctihâdın teorik boyutu istinbat icthâdı, elde edilen sonuçları uygulamaya yönelik pratik boyutu tahkîkü'l-menât icthâdı olarak isimlendirilmiştir. Tahkîkü'l-menât icthâdı soyut ve umumi olan teklifi hükümlerin varlık âleminde muayyen ve müşahhas olarak meydana gelen fiiller ile buluşmasını sağlayan bir yöntemdir. Bu yöntem ile her bir vakıa ve mükellefin özel durumu araştırılarak genel hüküm kapsamına girip girmediği tespit edilir. Söz konusu tespit yapılmadığı takdirde şer'î hükümler, soyut bir şekilde zihinlerde hapsedilmiş olur ve aynı zamanda vakıaya ya da şahıslara ait özel hükümler sırf şekilsel benzerlikten dolayı genel hükme eşitlenmiş olur. Bu ise hükümlerde bulunan aslî ve tâlî gereklilik durumunu göz ardı etmenin ötesinde hükümlerin gönderiliş amacına da aykırıdır. Diğer taraftan menâta yönelik icthâdı faaliyetler içerisinde tahkîkü'l-menât icthâdını, "nasta zikredilen ve illet olmaya elverişli olan münasip vasfı hükümle ilgili diğer vasıflardan ayıklama yöntemi" olan tenkîkü'l-menât icthâdından ya da "nas ve icmadaki hükme münasip olan vasfı tespit etme yöntemi" olan tahrîcü'l-menât icthâdından farklı kılan şey, bu icthâdın sürekli olmasıdır. Tahkîkü'l-menât icthâdı bu yönüyle icthâtta asıl olarak kabul edilmiştir. Öyle ki bütün fıkıh ekolleri hatta kıyasa karşı çıkanlar dahi fıkha dinamizm sağlayan bu icthâdı faaliyeti kabul etmişlerdir. Şer'î hükmün vakıaya uygulanmasını ifade eden tahkîkü'l-menât, aynı zamanda fetva ve kaza kavramlarıyla ilgili girift bir kavramdır. Fetva ve kazanın mihengini oluşturan ve teklif devam ettiği sürece süreklilik arz eden tahkîkü'l-menât icthâdının önemi, özellikle hayatın her alanında kompleks bir yapıya bürünerek ortaya çıkan güncel meselelere dair hüküm oluştururken daha fazla hissedilmektedir. Menâtin varlığının ya da yokluğunun tespit edilmesi, bir yönüyle şer'î hükmün diğer yönüyle şer'î hükme bağlanacak vakıanın bizzat kendisinin bilinmesini zorunlu kılmaktadır. Her şeyin hızla değiştiği günümüzde vakıanın mahiyetinin tespiti hiç de kolay değildir. Tahkîkü'l-menât icthâdı bu yönüyle de disiplinler arası ortak çalışmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Mezkûr icthâd yöntemi; müctehid, müftî ve hâkime taalluk etmesinin ötesinde bütün mükellefleri ilgilendirmesi yönüyle de ayrı bir önemi haizdir. Bu itibarla bir yönüyle mükellefi diğer yönüyle vakıayı esas alarak bunlara uygun düşen hükmü tespit etme işlevini gören tahkîkü'l-menât icthâdının ne olduğuna ilişkin bir çalışma yapmak kayda değerdir. Tahkîkü'l-menât icthâdını ele alan bu çalışmada kavramsal çerçeve ortaya konduktan sonra meselelerdeki farklılıkların kaynağını tespit etmede yardımcı olan menâtin türleri, tahkîkü'l-menât icthâdında dikkate alınacak kriterlerin neler olduğu ve bu icthâh yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulacaktır. Böylece hem naslar vakıaya uygulanırken hem de nasta hükmü bulunmayan meseleler hakkında hüküm oluşturulurken nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği konusuna açıklık getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Tahkîkü'l-menât, İctihâd, Hüküm.

Tahkîk al-Manât as a Jurisprudence Method

Abstract

The ijthâd, one of the most important concepts of the usûl al-fiqh, expresses the human effort in understanding, interpreting and applying the verses. The theoretical dimension of ijthâd is called ijthâd of istinbât and its practical dimension of applying the results obtained is called ijthâd of tahkîk al-manât. The ijthâd of tahkîk al-manât is a method that enables the abstract or general propositions to meet with the actions that occur in the realm of existence as specific and concrete. With this method, the situation of each case is investigated and it is determined whether it falls within the scope of the general provision. Otherwise, the shar'i provisions are imprisoned in the minds in an abstract way, and the provisions pertaining to facts or individuals or an individuals or a society are equal to the general provision due to formal similarity. This means ignoring the essential and secondary necessity in the provisions. It is also contrary to the purpose of the provisions. On the other hand, among the ijthâd activities related to manât, the ijthâd of tahkîk al-manât is derived from the ijthâd of tenkîh al-manât, which is "The method of separating the appropriate qualification that is mentioned in the naşş and suitable for being an affliction from other qualifications related to the provision" or the ijthâd of tahrîc al-manât, which is "the method of determining the qualification that is suitable for the ruling in naşş and ijma". This difference arises from the fact that the former is continuous. In this respect, tahkîk al-manât has been accepted as an essential method in ijthâd. So much so that all schools of fiqh, even those who oppose qiyas, have accepted this ijthâd activity that provides dynamism to fiqh. Tahkîk al-manât, which expresses the adaptation of the Shari'ah ruling to the facts, is also an intricate concept related to the concepts of fatwa and qada. The importance of tahkîk al-manât, which constitutes the touchstone of the fatwa and the cauldron and continues as long as the offer of the shari'a continues, is felt more especially when creating

judgments on current issues that take on a complex structure in all areas of life. Determining the existence or non-existence of manâṭ necessitates knowing the Shari'ah ruling and the event to be bound by the Shari'ah ruling. In today's world where everything changes rapidly, it is not easy to determine the nature of the event. In this respect, taḥkik al-manâṭ jurisprudence makes interdisciplinary collaboration inevitable. The aforementioned ijthâd method; apart from being related to mujtahid, mufti and judge, it also has a special importance for all taxpayers. Therefore, it is worthwhile to conduct a study on what the ijthâd of taḥkik al-manâṭ is, which functions to determine the appropriate judgment based on the taxpayer in one aspect and the event in the other. In this study, which deals with the ijthâd of taḥkik al-manâṭ, after the conceptual framework is revealed, the types of manâṭ that help to determine the source of the differences in the issues, the criteria to be taken into account in the ijthâd of taḥkik al-manâṭ and the points to be considered while making this ijthâd will be emphasized. Thus, it will be clarified what kind of method should be followed both when applying the texts to the case and when making a judgment about the issues that have no provision in the text.

Keywords: Fiqh, Taḥkik al-manâṭ, İjthâd, Judgment.

Giriş

“Sonuca/maksada ulaşma adına bütün gayreti sarf etme”¹ ya da “şer’î bir hükme dair zan oluşturma çabası”² şeklinde tanımlanan içtihat, bir yönüyle tafsili delillerden şer’î bir hükmü çıkarmayı, diğer yönüyle hükmü vakıaya uygulamayı kapsamaktadır. Şer’î hükmün fertlere ve vakıaya uygulanmasına yönelik olan içtihat fıkıh usulünde tahkikü'l-menât kavramıyla ifade edilmiştir.

Tahkikü'l-menât temelde mutlaklık ve umumilik taşıyan naslar ile görecelik ve değişkenlik arzeden olgu ve insan fiilleri arasındaki irtibatın kurulmasını sağlayan, aynı zamanda ortaya çıkan yeni meselelerin çözümünde başvurulması gereken bir yöntemdir. Cessâs (öl. 370/981) tarafından, “İletsiz olarak galip zannı elde etme çabası”³ olarak nitelendirilen bu yöntem vasıtasıyla şer’î hüküm, vakıaya uygulanabilmektedir. Başka bir ifade ile mükelleflerin işledikleri fiillerin mahiyetine uygun hüküm vermek için gönderilen soyut haldeki hükümler bu yöntem sayesinde somut hale dönüştürülmektedir.⁴ Zira hükmün kapsamına girdiği kabul edilen her bir hadise öncekilere benzermiş gibi görünse de kendine özgü bir niteliğe sahiptir. Bu durum fikhî tikel bir hadisenin vâki durum açısından incelenmesini ve sahip olduğu niteliklerin belirlenip uygun şer’î bir hükme konu yapılmasını gerekli kılmaktadır.⁵ Nitekim Hz. Ebubekir’in zekât vermeyenlere yönelik uygulaması, Hz. Ömer’in Sevad arazisi üzerindeki tasarrufu, müellefe-i kulûba yönelik yaklaşımı, kıtlık senesinde hırsızlık haddini uygulamaması, Hz Osman’ın Mina’da seferî olduğu halde dört rekatlık namazı tam kılması, zekât mallarını zahirî ve batınî olarak taksime tabi tutması bunun müşahhas örneklerindedir.

Aksi durum yani şer’î hükmün tam tasavvur edilmeyen vâki duruma uygulanması ise hükmün ya mahallinin dışında ya da menâtı tahakkuk etmeyen vakialarda uygulanması sonucunu doğurur. Bu durum içtihatı hatayı kaçınılmaz kılmaktadır. Nakdî paraların hakîki para hükmünde kabul edilmeyerek ticari amaçla kullanılmadığı sürece zekâta ve faize konu olmadığı,⁶ evliliğin taraflara yüklediği haklardan soyutlanarak “deneme evliliği/zevacü't-tecrübe” adı altında kıyılan nikâhın caiz olduğu,⁷ işgal altında

¹ Ebû Hamid Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (Mısır: Dâru Sâdır, 1324), 2/350.

² Ebû Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *el-Muhtasar*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999), 4/528.

³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *el-Fuṣûl fî'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşmî (b.y.: Vüzâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994), 4/11-12.

⁴ Ebû İshak b. İbrahim b. Mûsâ Şâtibî, *el-Muvâfakat fî usûli's-şer'i'a*, thk. Abdullah Dıraz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 3/31, 4/66-67.

⁵ İbrahim Özdemir, “Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 26, 35.

⁶ İslam Fıkıh Akademisinin üçüncü dönem toplantısında bu konu detaylı bir şekilde müzakere edilmiş ve bir karara varılmıştır. Bk. Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî ed-Düvelî (MFİD), *Karar bi Şe'ni Ahkâmi'n-Nukûdi'l-Varakiyye ve Teğayyüri Kıymeti'l-Umla* (Erişim: 10.08.2022).

⁷ Mezkûr fetvanın tenkidi için bk. el-Müctema' Mecelletü'l-Müslimîn fî Enhâi'l-Âlem (Mecelletü'l-Müslimîn), “Bid'atü Zevâci't-Tecrübe” (Erişim: 08.08.2022).

yaşayan Filistinli Müslümanların o bölgeden hicret etmelerinin zorunlu olduğu⁸ şeklinde verilen fetvalar bunun en bariz örneklerindedir.

Öyle ki içtihat hatayı kaçınılmaz kılan bu durum fetva verenin mesuliyet altına girmesine dahi neden olabilmektedir. Zira vakıa tam tasavvur edilmeden uygulanan genel hüküm Hz. Peygamber'in sitemine maruz kalmıştır. Cabir r.a. rivayetine göre başından yaralanan ve gusül gereken kişinin teyemmüm ruhsatını kullanıp kullanamayacağına dair sorusuna bu ruhsatı kullanamayacağı cevabı verilmiş, buna binaen kişi gusleırken yarasının su alması neticesinde ölmüştür. Olaydan haberdar olan Hz. Peygamber, "Onu öldürdüler, Allah da onları öldürsün. Dikkat edin! Bilmiyorsanız sorun. Zira cehaletin çaresi sormaktır..." buyurmuştur.⁹ Hz. Peygamber'in ağır ifadeler kullandığı bu rivayet tahlil edildiğinde, sağlıklı olan kişilere uygulanması gereken genel hüküm, mahallinin dışında hasta olan kişiye uygulanarak tahkîk'ül-menât içtihadının göz ardı edildiği açıkça görülmektedir. Hz. Peygamber tarafından cehalet olarak da vasıflandırılan bu durumun, menâtın varlığını soruşturmadan ve vakıayı tahlil etmeden hükmü uygulayan herkes için geçerli olacağı aşikârdır. Bu durum tahkîk'ül-menât içtihadının önemini ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan kabulü hususunda ümmet arasında herhangi bir ihtilaf bulunmayan ve içtihat asıl olarak kabul edilen tahkîk'ül-menât içtihadı, teklifin aslı devam ettiği sürece sona ermeyecek bir yöntemdir. Müctehid, müfti ve hâkimi ilgilendiren tahkîk'ül-menât içtihadının aynı zamanda ümmetin tamamını yani her bir mükellefi ilgilendiren bir yönü de bulunmaktadır. Nitekim namazın rekât sayısında tereddüt eden mükellefin kanaatine göre amel etmesi bir tahkîk içtihadıdır.¹⁰ Bu itibarla büyük bir öneme sahip olmasına rağmen tahkîk'ül-menât, özellikle son dönem yazılan usûl kitaplarının kıyas bahsi içerisinde bir kavram olarak verilmekle yetinilmiş ve üzerinde gerekli açıklama yapılmamıştır. Tahkîk'ül-menâtın ne olduğunu ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada kavramsal çerçeve belirlendikten sonra menâtın türleri, tespit kriterleri ve bu içtihat yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Müfred Bir Kavram Olarak

İki kelimeden oluşan tahkîk'ül-menât kavramında tahkîk kelimesi sözlükte; tasdik, ispat ve ihkâm gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹¹ Terim olarak; "Bir meselenin deliliyle ispat edilmesi" anlamındadır.¹² Menât kelimesi ise niyâte/نِيطَ masdarından türetilen ism-i mekân olup sözlükte; ilgi ve bağ kurulan, dayanılacak yer anlamındadır.¹³ Somut şeyler için kullanılan menât kelimesi mecaz yoluyla soyutlar için de kullanılmaktadır.¹⁴ Fıkıh usulü terimi olarak menât; hükmün kendisine bağlandığı, dayandırıldığı yer anlamındadır. Usûlcülerin birçoğu menât kelimesini illet ile eş anlamlı kullanmıştır. Nitekim Gazzâlî (öl. 505/1111), "Şer'î meselelerde illet sözcüğü ile hükmün menâtını, yani şer'in hükmü kendisine izafe edip bağladığı ve hükme alamet olarak kıldığı şeyi kastederiz"¹⁵ demektedir. Benzer yaklaşım Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Şevkânî'de (öl. 1250/1834) de görülmektedir. Zerkeşî illetin birçok isminin bulunduğunu ve bunların birisinin de menât olduğunu,¹⁶ Şevkânî ise menât kelimesinin illet anlamında olduğunu belirtir.¹⁷

⁸ Konuyla ilgili Elbanî'nin fetvası için bk. Ukkâşe Abdülmennân et-Tıbbî, *Fetâvâ eş-Şeyh el-Bânî ve mukârenetüha bi fetva'l-ulemâ* (Kahire: Mektebetü't-Türâsü'l-İslâmî, 1994), 18-35.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1992), 1/330.

¹⁰ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 4/67.

¹¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 10/49.

¹² Seyyid Şerif Cürcanî, *et-Tarîfât* (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Babî el-Halebî, 1938), 46.

¹³ Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Faris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1972), 5/370; Ferhat Koca, "Menât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 119-120.

¹⁴ Şihabüddîn Ahmed b. İdris Karâfî, *Serhu Tenkîhi'l-fusûl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004), 301.

¹⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 2/230.

¹⁶ Bedrüddin Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fıkh* (Çardek: Dâru's-Safve, 1992), 5/115.

¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed Şevkânî, *İrşadü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk. Ebu Hafs Sami b. el-Arabî (Riyad: Dâru'l-Fazile, 2000), 2/918.

Bazı usûlcüler ise menât ile illeti birbirinden ayırmış, aslında hükmün kendisi üzerine bina edildiği şeyi illet, nasta/lafızda hükmün bağlandığı vasfı ise menât olarak isimlendirmişlerdir. Buna göre hükmün bağlandığı vasfı, hükmün illeti olabileceği gibi zımnında illetin araştırılacağı bir vasfı da olabilir. Dolayısıyla hükmün illeti bir şey, hükmün bağlandığı menât ise başka bir şeydir. Aralarında umum husus mutlak/tam girişimlilik bulunan bu iki kavramdan menât illetten daha kapsamlıdır. Her illet menâttır ama her menât illet değildir.¹⁸ Bu yaklaşımın bir sonucu olarak nasta zikredilen her vasfın illet olmaya elverişli olduğunu kabul etmeyen Hanefî ekolü, hükmün kendisine bağlandığı her vasfı ta'lil için yeterli bulmayıp bunun tespiti için araştırma ve içtihat yapılmasını gerekli görmüştür. Daha açık bir ifadeyle Hanefilere göre hükmün bağlandığı her şey, zorunlu olarak hükmün illetini temsil etmemektedir. Örneğin Ramazan günü eşiyile birlikte olan kişi ile ilgili nasta zikredilen “cinsel birliktelik”, hükmün menâtı olduğu halde hükmün illeti değildir. Zira Hanefilere göre hükmün illeti ramazan ayının kutsallığını ihlal etmektir. Şafilere göre ise nasta zikredilen hükmün menâtı olan “cinsel birliktelik” aynı zamanda hükmün illetidir. Bu nedenle onlar hükmü “cinsel birliktelik” üzerine bina etmişlerdir.¹⁹

Diğer taraftan menât kelimesinin şer'î ya da fikhî kaidenin mazmunu (kapsam ve içeriği) hakkında da kullanıldığı görülmektedir. Fethî Düreynî (öl. 2013), “şer'î veya fikhî kaidenin mazmununa ya da hükmün kendisine bağlandığı aslî küllî manaya menât denildiği gibi cüzî nassın ya da muayyen bir meseleye taalluk eden nassın hükmünün illetine de menât denildiğini” belirtmektedir.²⁰ Bütün bu izahlardan illet ile eş anlamlı kullanılan menât kelimesinin illetten daha kapsamlı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1.2. Mürekkeb Bir Kavram Olarak

Fikhî usûlünde bir yöntem olarak kullanılmasında ittifak edilen tahkîkû'l-menâtın mürekkeb bir kavram olarak tanımlanmasında farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Bunlar dar, geniş ve daha geniş olarak üç kısımda tasnif edilebilir.

a) Dar anlamda yaklaşanlara göre tahkîkû'l-menât, illetin varlığının fer'de ya da cüzî olayda araştırılmasıdır. Tahkîki kıyas/illet ile sınırlandırılan²¹ bu yaklaşımda tahkîki yapılan bu illetin nas tarafından belirlenmiş/mansûs mu yoksa icthad yoluyla belirlenmiş/müstenbat mı olacağına dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Zerkeşî,²² Tâceddin es-Sübki (öl. 771/1370)²³ ve Şevkânî²⁴ gibi âlimler tahkîki yapılan illetin nas ya da icma ile sabit olması gerektiği görüşünde iken Amidî (öl. 631/1233),²⁵ Karâfi (öl. 684/1285),²⁶ İsnevî (öl. 772/1370),²⁷ Teftâzânî (öl. 792/1390)²⁸ ve Merdavî (öl. 885/1480)²⁹ gibi âlimler tahkîki yapılan illeti yalnız nas veya icmaya hasretmeyip istinbat ile sabit olanı da kapsayacak şekilde genişletmişlerdir.³⁰ Hatta bunu tanıma yansıtarak tahkîkû'l-menâtı; “Nass, icma ve istinbat yoluyla sabit olan illetin cüzî olaylarda araştırılmasıdır”³¹ şeklinde tanımlamışlardır.³²

¹⁸ Semire Ğali, *el-İctihad bi tahkîki'l-menât ve eseruhu fi tevcihi'l-fetâva'l-muâsıra* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009), 36.

¹⁹ Ahmed Muhammed Münir, “Me'l-fark beyne'l-ille ve'l-menât” *Mültakâ Ehli'l-Hadis* (7 Kasım 2008, 01:12).

²⁰ Fethî Düreynî, *Buhûs mukarane fi'l-fikhî'l-İslâmî ve usûlihî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 119.

²¹ Tahkîkû'l-menât ile kıyas arasındaki ilişki bağlamında farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Tahkîkû'l-menâtı kıyas amelîyesinin bir maddesi olarak kabul edenlere göre kıyas daha umumdur. Zira kıyas; illetin aslında tespit edilmesi, tespit edilen illetin fer'de araştırılması ve fer'in aslın hükmüne ilhak edilmesi/eşitlenmesi merhalelerinden oluşur. Tahkîkû'l-menât bu merhalelerden ikinci merhaleyi oluşturmaktadır. Buna göre kıyas daha kapsamlı olmaktadır. Tahkîkû'l-menâtı yalnızca kıyasa hasretmeyip küllî kural ile umumi ve mutlak lafızların cüzîyatına yönelik içtihadı da kapsadığını kabul eden yaklaşıma göre ise tahkîkû'l-menât daha kapsamlıdır. Abdurrahman İbrahim Keylânî, *Tahkîkû'l-menât inde'l-usûliyyin ve eseruhu fihtilâfi'l-fukahâi*, 84-86 (Erişim: 26.09.2022).

²² Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 5/256.

²³ Ebû Nasr Tacüddin Abdülvehhab Sübki, *el-lbhâc fi şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 3/82.

²⁴ Şevkânî, *İrşadü'l-fuhûl*, 2/920.

²⁵ Seyfeddin Amidi, *el-lhkâm fi usuli'l-ahkâm* (Riyad: Daru's-Sam'i, 2003), 3/379.

²⁶ Karâfi, *Serhu Tenkîhi'l-fusûl*, 302.

²⁷ Cemalüddin Abdurrahman b. Hasan İsnevî, *Nihâyetü's-sû'l fi şerhi Minhâci'l-usûl* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 4/143.

²⁸ Sa'düddin Mes'ûd Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh ala't-Tevdîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1957), 2/77.

²⁹ Alaeddin Ali b. Süleyman, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 7/3452-3453.

³⁰ Belkâsım b. Zakir Zübeydi, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'i inde'l-usûliyyin: dirase te'siliyye tabikiyye* (el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye: Tekbûn lid'dirâse ve'l-ebhâs, 2014), 233-234 vd.

³¹ Teftazânî, *Şerhü't-Telvîh*, 2/77; Amidî, *el-lhkâm*, 3/379; Merdavî, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr*, 7/3452.

b) Geniş anlamda yaklaşan İbn Kudâme (öl. 620/1223) ve Tûffî (öl. 716/1316) gibi âlimlere göre tahkîkû'l-menât, yalnızca illetin varlığının fer'de ya da cüzî olaylarda araştırılmasını değil, küllî kuralın cüzî olaylara uygulanmasını da kapsamaktadır. Bu meyanda İbn Kudâme tahkîkû'l-menâtı iki kısma ayırmıştır. Bunlardan biri, üzerinde ittifak edilen veya mansûsun aleyh olan küllî kuralın fer'de varlığına dair içtihatın yapılması; diğeri ise nass veya icma yoluyla bilinen hükmün illetinin fer'de varlığının araştırılmasıdır.³³ Birinci kısmın kıyas olmadığını ve üzerinde ittifak edildiğini belirten İbn Kudâme, ikinci kısmın kıyas olduğunu belirtir.³⁴ Aynı yaklaşıma sahip olan Tûffî de tahkîkû'l-menâtı; "Asıldaki hükmün illetinin fer'de ispat edilmesi; ya da bilinen bir mananın kapalı olan bir mahalde ispat edilmesi"³⁵ şeklinde tanımlamıştır.

c) Tahkîkû'l-menâtın kapsamını daha da genişleten İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve Şatıbî (öl. 790/1388) gibi âlimler ile muasır araştırmacılardan Fethi Düreynî'ye göre ise tahkîkû'l-menât küllî bir mananın tatbididir. Bu mana küllî bir kural olabildiği gibi genel bir lafız da olabilir.³⁶ Bu görüşte olan İbn Teymiyye tahkîkû'l-menâtı, "Şar'î'nin hükmü küllî bir manaya/illete bağlaması nedeniyle o mananın varlığının türlerinde ya da aynların bazısında araştırılmasıdır" şeklinde tanımlamıştır. Küllî manaya zekâtın vucubiyeti ve mahremler ile evlenmenin haramlığı, genel lafza ise er-riba, el-hamr, el-meysir ve eymâneküm gibi lafızları örnek olarak zikretmiştir.³⁷

Benzer yaklaşım Şatıbî'de de görülmektedir. O tahkîkû'l-menâtı, "Şer'î delillerle sabit olan bir hükmün mahallinin tayinine yönelik içtihat"³⁸ olarak tanımlamıştır. Ona göre tahkîkû'l-menât, hükmün cüzî meselelerde sabit olup olmadığına yönelik yapılan araştırmanın adıdır. Şeriatıta her bir cüzî olayın hükmünün ayrı ayrı belirlenmediğini, buna mukabil belli bir sayı altına sokulamayacak kadar çok cüzîleri içine alacak küllî esaslar ve mutlak ibarelerle yetinildiğini belirten Şatıbî, muayyen olan her bir şeyin başkasında bulunmayan kendisine ait bir ayrıcalığı bulunduğunu ve bunların mutlak olarak ne hükmün kapsamına girdiğini ne de hükmün dışında kaldığını, böylece iki tarafın arasında üçüncü bir kısmın oluştuğunu zikretmektedir. Şatıbî, buna bağlı olarak, varlık âlemine çıkan her bir şeyin hangi delil altına girdiğine yönelik bir içtihadın gerekli olacağını belirtir. İşte bu içtihad, tahkîkû'l-menât içtihadıdır.³⁹ Bu içtihadın sürekliliğini belirten Şatıbî'ye göre, aksi halde şer'î hükümler zihinlerde soyut bir şekilde hapsedilmiş olur ki bu ise teklife aykırıdır.⁴⁰

Tanımlar incelendiğinde ilk dönemlerde yalnızca kıyas alanına inhisar ettirilen tahkîkû'l-menâtın kapsamının daha sonra şer'î kaidenin cüzî meselelere tatbik edilmesini içine alacak şekilde genişletildiği ve bilahere umumi lafızlar ile mutlak lafızların da bu kapsama dâhil edildiği görülmektedir.

Tahkîkû'l-menât kavramıyla kıyas kavramı arasındaki ilişkinin netliğe kavuşturulması burada önem arz etmektedir. Zira ilk usûl eseri olma özelliğini haiz olan *Risâle*'de Şafîî (öl. 204/820) kible yönünün, şahidin adil oluşunun ve ihramlı kişinin avladığı hayvana denk bir hayvanın tespitine yönelik tahkîkû'l-menât içtihadına ait örnekleri bazen kıyas⁴¹ bazen de ictihad kavramı ile ifade etmiş,⁴² ancak yapılacak bu tespitin kıyas olduğunu da özellikle vurgulamıştır.⁴³

³² İletinin müstanbat/içtihat yoluyla elde edilmiş olduğu durumlarda tahkîkû'l-menat içtihatının uygulandığı dair örnekler fûru fıkihta görülmüş olmasına rağmen nas ya da icma ile sabit olan illetlerde tahkîkû'l-menâtın ittifakla kabul edildiği, müstenbat illetlerde ihtilafı olduğuna dair usûlî yaklaşımın bir tearuz teşkil etmeyeceğini Şelebî şöyle açıklamaktadır. Tespit edilen illet, üzerinde ittifak edilen bir illet ise bu durumda kıyas, mansûs illette olduğu gibi celi kıyas olur. Üzerinde ittifak edilen bir illet değilse celi kıyas olmadığından ihtilaf gerçekleşmiş olur. Muhammed Mustafa Şelebî, *Usûlü'l-fıkhî'l-İslâmî* (Beyrut: ed-Dârü'l-Câmiyye, 1343), 262.

³³ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *Ravzâtü'n-nâzir ve cünnetü'l-munâzir fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-imâm Ahmed b. Hanbel* (Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1984), 2/229-231.

³⁴ İbn Kudâme, *Ravzâtü'n-nâzir*, 2/229-231.

³⁵ Ebü'r-Rebî Necmüddin Süleyman b. Abdilkavî Tuffî, *Şerhu Muhtasarı'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1990), 3/233-236.

³⁶ Düreynî, *Buhûs mukarene fî'l-fıkhî'l-İslâmî*, 1/119-121.

³⁷ Takiyyüdin İbn Teymiyye, *Mecmuatü'l-fetâvâ* (Mansure: Dârü'l-Vefâ, 2005), 19/12-13; Zübeydî, *el-İctihad*, 237 vd.

³⁸ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/64.

³⁹ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/66.

⁴⁰ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/67.

⁴¹ Muhammed b. İdris Şafîî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1939), 39, 491.

⁴² Şafîî, *Risâle*, 487- 493.

⁴³ Şafîî, *Risâle*, 39-40.

Şafîî'nin tahkîkû'l-menâtı kıyas ile eşitlemesi farklı yönleriyle tartışma konusu yapılmıştır.⁴⁴ Kıyası kabul etmeyenler tarafından dahi tahkîkû'l-menâtın bir yöntem olarak kullanıldığını gerekçe göstererek Şafîî'nin bu yaklaşımını isim vermeden tenkit eden Gazzâlî'ye göre, fıkhîteki aklî yürütmenin onda dokuzunu teşkil eden tahkîkû'l-menât yöntemi ne bir fıkhî kıyas ne gaibin şahide kıyas edilmesi ne de bir fer'in asla ilhak edilmesidir. Bu akıl yürütme, aslın hükmünün kendisine bağlı olduğu illetin fer'de mevcut olup olmadığını tespitiye yönelik bir incelemeden ibarettir. Neticede illetin fer'de mevcut olduğu tespit edildiğinde fer', umumi oluşu bir delille sabit olan hükmün kapsamına girmiş olur. Nitekim sarhoş edici olduğu tespit edilen nebizin "Her sarhoş eden haramdır" sözünün kapsamına girmesi gibi.⁴⁵

Her ne kadar Şafîî'nin bu yaklaşımı Gazzâlî gibi âlimler tarafından tenkit edilse de kendi içerisinde tutarlı olduğu görülmektedir. Zira kıyası içtihatla aynı anlamda kullanarak kıyas kavramının anlamını genişlettiği anlaşılan Şafîî'nin,⁴⁶ tahkîkû'l-menâtı kıyas olarak isimlendirmesi bu ikisini eşit gördüğünden dolayı değil, aksine her iki yöntemin de şer'î bir asla dayanma zorunluluğu nedeniyle.⁴⁷ Zaten tahkîkû'l-menâtı yönelik zikrettiği örnekler incelendiğinde buradaki kıyasın fer'in asla ilhak edilmesi anlamında olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁸ Ayrıca Şafîî'nin tahkîkû'l-menâtın bir asla dayanma zorunluluğunu belirtmesi aslında daha sonra Gazzâlî tarafından sistemleştirilen iki öncül üzerine inşa edilen tahkîkû'l-menâtın işlem basamaklarına bir zemin oluşturduğu da görülmektedir.

2. Menâtın Kısımları

Fakihlerin cüzî meselelerde ihtilaf etmelerinin temel sebeplerinden biri olan tahkîkû'l-menâtta menâtın kısımları ayrı bir öneme sahiptir. Bir yönüyle meselelerdeki farklılıkların kaynağının tespitini ortaya koyan bu taksim, diğer yönüyle nassın vakiya nasıl uygulanacağına yardımcı olmaktadır.⁴⁹ Biz menâtın kısımlarını; türlerine, açık ve kapalı oluşuna ve tür, şahıs ya da ayna yönelik oluşuna göre ele alacağız.

2.1. Türlerine Göre

Menât; türlerine göre illet, küllî kaide, umumi lafız, mutlak lafız ve umumi manevi asıl olmak üzere beş kısma ayrılmaktadır.

2.1.1. İlet

İlet üzerinden yapılan tahkîkû'l-menât aslında nas, icma ya da istinbat yoluyla sabit olan illetin varlığının fer'de araştırılmasıdır. Hz. Peygamber'in, "Kedi pis değildir. Zira o evinizde serbest dolaşır"⁵⁰ hadisinde "evinizde dolaşır" illetinin diğer ev hayvanlarında tespitine yönelik içtihat bu tür bir içtihatır.⁵¹

2.1.2. Küllî Kaide

Nas, icma ya da istinbat yoluyla sabit olan şer'î kaidenin anlamının/muktezasının cüzî meselelerde tahakkuk edip etmediğine yönelik yapılan araştırma küllî kaide üzerinden yapılan tahkîkû'l-menâtıdır. Bu

⁴⁴ Muhammed b. Ahmed Tilimsânî, *Şerhu'l-Me'alim fi usûli'l-fikh*, thk. Adil Ahmed el-Mevcud-Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1999), 1/275.

⁴⁵ Ebû Hamid Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân (Riyad: Mektebetü Übeykân, 1993), 42; Gazzâlî, *Mustasfâ*, 2/231.

⁴⁶ İctihat ve kıyas arasında umum husus mutlak ilişkisi olduğunu ileri süren usûlcüler Şafîî'nin bu kullanımını tenkit ederken Mâverdi ve İsa Mennûn gibi usûlcüler bunu farklı şekillerde tevill etmişlerdir. Soner Duman ise Şafîî'nin kıyası içtihat seviyesinde kullandığı görüşündedir ki biz de aynı kanaati paylaşmaktayız. İmâmü'l-Harameyn Cüveynî, *el-Burhan fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (Mansura: Dârü'l-vefâ, 1999), 2/489; Ebû İshak Şirâzî, *el-Lum'a fi usûli'l-fikh* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 53; Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed Mâverdi, *el-Hâvî'l-kebîr fi fıkhı mezhebi'l-İmâmi's-Şafîî*, thk. Adil Ahmed el-Mevcud-Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 16/118; İsa Mennûn, *Nibrâsu'l-ukûl fi tahkiki'l-kıyas inde ulemâi'l-usûl* (Mısır: İdâre et-tibâa el-Müniriyye, ts.), 46; H. Yunus Apaydın, "Kıyas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/529-530; Soner Duman, *İmam Şafîî'nin Kıyas Anlayışı* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 51, 124-126.

⁴⁷ Şafîî, *Risâle*, 40; Şafîî, *el-Ümm*, thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib (Mansure: Dârü'l-vefâ, 2001), 9/ 17.

⁴⁸ Şafîî, *Risâle*, 40, 487- 492.

⁴⁹ Tahkîkû'l-menâtın kaynaklı ihtilafının misalleri için bk. Düreyî, *Buhûs mukarene fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, 1/123-127.

⁵⁰ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1992), "Tahare", 54.

⁵¹ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-ser'*, 264-268.

kaide, “Beraat-ı zimmet asıldır”,⁵² “Zaruretler yasak olan şeyleri mubah kılar”⁵³ gibi fikhî bir kaide olabildiği gibi usûlî bir kaide de olabilir. “Hüküm ve sebebi aynı olan mukayyed lafız mutlak lafza hamledir” usulî kaidesi gereğince, bir konuda biri mutlak diğeri mukayyed nas varid olmuş ve bunların sebep ve hükümleri bir ise cüzî meselelerde buna yönelik araştırma yapılması tahkîkûl-menât içtihadıdır. Bu duruma şu iki ayeti örnek gösterebiliriz: Bakara suresinin 173. Ayetinde “*Leş, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adı anılarak kesilen hayvanlar sizin için haram kılındı*” buyrulmaktadır. Enâm suresinin 145. Ayetinde ise “*...leş, akıtılmış kan... haramdır*” buyrulmaktadır. Birinci ayetteki mutlak olarak zikredilen kan lafzı “akıtılmış” kaydını taşımamaktadır. İkinci ayette ise kan lafzı “akıtılmış” kaydı ile birlikte mukayyed olarak zikredilmiştir. Hüküm ve sebepleri aynı olan bu iki ayette mutlak lafız mukayyed lafza hamledilerek haram kılınan kanın, akıtılmış kan olduğu sonucuna varılmıştır.⁵⁴ Aynı şekilde “Beraat-ı zimmet asıldır”,⁵⁵ “Zaruretler yasak olan şeyleri mubah kılar”⁵⁶ gibi fikhî kaidelerin cüzî meselelerde tahakkuk edip etmediğine yönelik yapılan araştırma küllî kaide üzerinden yapılan tahkîkûl-menât içtihadıdır.⁵⁷

2.1.3. Umumi Lafız

Şer’î hükmün bağlandığı menât bazen umumi bir lafız olur. “*Allah alışverişi helal, faizi haram kıldı*”⁵⁸ ayetindeki el-bey/alışveriş ve er-riba/faiz lafızları umumi olarak zikredilmiştir. Bu lafızların kapsamına dâhil olanların tespitine yönelik yapılan araştırma umumi lafız üzerinden yapılan tahkîkûl-menât içtihadıdır.

2.1.4. Mutlak Lafız

Şer’î hükmün bağlandığı menât bazen de mutlak bir lafız olur. “*Sizi emziren anneleriniz...*”⁵⁹ ayetinde zikredilen emzirme lafzı mutlak bir lafızdır. Bu lafzın kapsamına yönelik yapılan araştırma mutlak lafız üzerinden yapılan tahkîkûl-menât içtihadıdır.

2.1.5. Umumi Manevi Asıl

Hususi naslardan ya da birçok cüzîden istikra yoluyla elde edilen umumi manevi asıl, Şatıbî’nin de belirttiği gibi umumi nas konumunda olup başka bir delile ihtiyaç kalmadan kapsamına dâhil olanları içerisine alır. Aslı itibarıyla meşru olan bir eylemin ortaya çıkaracağı sonucun dikkate alınarak engellenmesi, zorluğun kaldırılması umumi manevi birer asıldır. Bu asılların kapsamına yönelik yapılan içtihat da tahkîkûl-menât içtihadıdır.⁶⁰

2.2. Açık ve Kapalı Oluşuna Göre

Menât, fer’î ve cüzî meselelerde açıklık ve kapalılık bakımından aynı düzeyde değildir. Menât bazen açık bazen kapalı olabilmektedir. Hatta bu ikisi arasında farklı mertebeler de bulunabilmektedir. Lafızların dış dünyadaki fertlerine nispetle üçe ayrıldığını belirten Gazzâlî bunları; lafzın kapsamına dâhil olduğu kesin olarak bilinen, kapsama dâhil olmadığı kesin olarak bilinen ve durumu net/açık olmayanlar şeklinde zikreder. İşte bu son kısma dâhil olanların lafzın kapsamına girip girmediğinin sırf aklî yöntemlerle anlaşılabilirliğini belirten Gazzâlî, bunun fıkhîta kullanılan aklî yöntemlerin onda dokuzunu oluşturduğunu zikreder. Bu yöntemin kıyas olmadığını da belirtir.⁶¹

⁵² Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*, ta’rib, Fehmî el-Hüseynî (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1991), 1/25.

⁵³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm*, 1/37.

⁵⁴ Zekiyüddin Şaban, *Usûlü’l-fikhi’l-İslâmî* (Beyrut: Metâbiu’ Dâru’l-Kütüb, 1971), 305.

⁵⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm*, 1/25.

⁵⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm*, 1/37.

⁵⁷ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti’l-hükmi’s-şer’*, 250.

⁵⁸ el-Bakara 2/275.

⁵⁹ en-Nisa 4/23.

⁶⁰ Şatıbî, *Muvâfakât*, 3/225-226; Düreynî, *Buhûs mukarene fi’l-fikhi’l-İslâmî*, 1/120-121; Gâlî, *el-İctihad bi tahkîki’l-menât*, 56-57.

⁶¹ Gazzâlî, *Esâsü’l-kıyâs*, 40-41.

Gazzâlî'ye göre riba yasağı Hz. Peygamber'in "Gıda maddesini gıda maddesi karşılığında satmayın" sözüyle "gıda maddesi olma" vasfına bağlanmıştır. Elbise ve köle gibi şeylerin gıda maddesi olmadığı, arpa ve buğday gibi yiyeceklerin gıda maddesi olduğu açıktır. Ancak keten yağı, menekşe yağı ve safran gibi şeylerin gıda maddesi olup olmadığı açık değildir. Bu nedenle burada bir tür akıl yürütmeye yani tahkükü'l-menâta ihtiyaç duyulmaktadır.⁶²

Benzer açıklamalar yapan Şatıbî de adalet vasfını bulundurmada insanların aynı düzeyde olmadığını, Hz. Ebu Bekir'in sahip olduğu adaletin en üst dereceyi, henüz Müslüman olmuş ve kendisi hakkında yeteri derecede bilgi sahibi olamadığımız kişinin adaletinin ise en alt seviyeyi temsil ettiğini belirtir. Bu iki uç arasında sayılamayacak kadar farklı mertebelerin bulunduğunu zikreden Şatıbî, bunun belirlenmesinin özel gayret gerektiğini belirtir.⁶³ İşte bu gibi durumlarda menâtın açıklığı veya kapalılığı önem ifade etmektedir.

Menâtın açıklığı asıldaki menâtın fer'e delaletinin kesinliğiyle anlaşılır. Nitekim Hz. Peygamber'in ğarar içeren satışları yasaklamasına dair hadisin kapsamının kesinliğinden havadaki kuşun, sudaki balığın ve doğmamış hayvanın satışının da yasak olduğu anlaşılmaktadır. Fer'î ve cüzî meselelerde varlığı kesin olmayan menât ise kapalı menâttır. "Hırsız erkek ve kadının elini kesin"⁶⁴ ayetinde hükmün menâtı olan hırsızlığın kefen soyan nebbaş hakkında açık olmaması gibi.⁶⁵

Konuya dair meseleler incelendiğinde menâtın fer'de ihtimalli olması yani kapalı olmasının genelde üç farklı gerekçeden kaynaklandığı görülmektedir. Bunlar; a-menâtın fer'de delaletinin zannî olması ve buna muarız ihtimallerin bulunması, b-cüzî olayın birden fazla asla bağlanma ihtimalinin bulunması, c-cüzî olayın özel bir isminin olması veya cüzî olayın asla nispetle nitelik fazlalığının ya da nitelik noksanlığının bulunması.⁶⁶ Ziyet eşyalarının zekâta tabi olup olmamasındaki ihtilaf bu meselenin birden fazla aslı gerekli kılması yönüyledir. Şöyle ki; kullanılan eşyaların zekâta tabi olmayacağı ile altın ve gümüşün zekâta tabi olacağı hususunda ittifak eden âlimler, kullanılması mubah olan ziyet eşyalarının hükmü konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Zira ziyet eşyası olarak kullanılan altın ve gümüşün kullanılan eşya olması yönüyle zekâta tabi olmaması gerekirken altın ve gümüş olmaları yönüyle zekâta tabi olması gerekir. Farklı asılları gerekli kılan bu meselenin açıklığa kavuşturulması tahkiki gerekli kılmaktadır.⁶⁷ Hırsız kapsamına yan kesicinin, zina kapsamına livatanın, sahih evlilik kapsamına misyar nikâhının, gerçek ölümün kapsamına beyin ölümünün, malî kıymet kapsamına manevi hakların girip girmemesi örneklerinde ise kapalılık cüzî olayların özel bir isme sahip olması nedeniyledir. Bu gibi durumlarda asla nispetle cüzî olayda ya nitelik fazlalığı ya da nitelik noksanlığı söz konusudur.⁶⁸ Nitekim koyun eti ile siğir eti ya da zeytinyağı ile ayçiçek yağı gibi ribevî malların değişiminde isim birlikteliği esas alınarak bunların aynı cins mi yoksa asıllarının farklılığı esas alınarak ayrı cins mi olduğuna yönelik araştırma da aynı kabildendir.⁶⁹ İşte bu kapalılığın giderilmesi tahkükü'l-menât içtihadını gerekli kılmaktadır. Hatta Tahir b. Aşur'un (öl. 1973) dediği gibi bazen isim benzerliği bile tahkiki gerekli kılmaktadır. Şayet hüküm isme bağlanmış ise bu gibi durumlarda ismin hakikatinin gerçekleşmiş olup olmamasını araştırmadan salt isim benzerliğinden yola çıkarak hüküm vermek hatalı bir sonucu ortaya çıkarabilir.⁷⁰

⁶² Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 37-38.

⁶³ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/66.

⁶⁴ el-Mâide 5/38.

⁶⁵ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 253.

⁶⁶ Hatım b. Muhammed Büsme, "Tahkükü'l-menât ve eseruhü fi fihri'l-ekelliyât", *Mecelletü Ulûmi's-şer'iyyeti ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 82 (2020), 970-971.

⁶⁷ Keylânî, *Tahkükü'l-menât inde'l-usûliyyin*, 102-103.

⁶⁸ Gâli, *el-İctihad bi tahkiki'l-menât*, 175.

⁶⁹ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 38-39.

⁷⁰ Muhammed Tahir b. Aşur, *Mekasidü's-şer'iati'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed et-Tahir el-Misâvî (Ürdün: Dârü'n-Nefâis, 2001), 346.

2.3. Tür, Şahıs veya Aynlara İlişkin Olmasına Göre

Bir yönüyle mükellef diğer yönüyle mahkûmun fih/bîh esas alınarak hükmün uygulama alanına yönelik bir içtihat sistematiği üzerine inşa edilen tahkîkü'l-menât içtihadında menât; bazen tür, bazen de şahıs veya ayna yönelik olabilir.⁷¹

Türlere yönelik olan menâtın tahkîkinden maksat normal şartlar dikkate alınarak soyut ve umumî olan hükmün vakiya ve cüzî olaylara tatbik edilmesidir. Zira teklifi hükümler herhangi bir zaman ve mekân ya da şahısla bağlantılı olmaksızın soyut, umumi ya da mutlak olarak zikredilmiştir. Fiiller ise varlık âleminde mutlak olmayıp muayyen ve müşahhas olarak meydana gelir. Dolayısıyla şer'î hükmün muayyen fiil ile buluşturulması gerekir.⁷² Tahkîkü'l-menât öncelikle hükmü kapsayan türlere yönelik gerçekleşir. Kendisine benzeyenler hükmün kapsam alanı içerisine girerken diğerleri kapsam alanı dışında kalır. Bu kısımda müçtehit her türü kendi cinsinin kapsamına dâhil ederek hükmü uygulamış olur. İhramlı kişinin öldürdüğü av hayvanı konusunda "...ihramlı iken av hayvanı öldürmeyin. İçinizden kim kasten onu öldürürse, öldürdüğü hayvanın dengi ona cezadır..."⁷³ buyrulmuştur. Buna göre av hayvanını öldüren ihramlı kişinin cezası öldürdüğü av hayvanının dengi bir kefarete ödemesidir. Bunun için öncelikle öldürülen av hayvanı ile fiziki yönden denginin tür bazında tespitinin yapılması gerekmektedir. Sırtlan türüne karşılık koç türünün, geyik türüne karşılık keçi türünün denk olduğunun tespiti bu minvaldedir. İşte bu tespit türlere yönelik tahkîkü'l-menât içtihadıdır.⁷⁴

Şahıs ya da aynlara yönelik menâtın tahkîkinden maksat ise hükmün menâtının şahıslara ya da özel olaylara uygulanmasıdır. Şatıbî bunu genel ve özel tahkîk olmak üzere ikiye ayırmıştır.

1-Genel tahkîk: Mükelleflerin özel durumları dikkate alınmaksızın hükmün menâtının bütün mükelleflere nispetle genel olarak uygulanmasıdır. Zahiri şartlara göre adil olduğu tespit edilen kişinin şahitlik yapmaya, umumi ya da hususi velayeti üstlenmeye uygun olduğuna hükmedilmesi,⁷⁵ ramazan ayına mukim ve sıhhatli olarak yetişen kişiye orucun vacip olması, temel ihtiyacından fazla hakikaten ya da hükmen artıca olup üzerinden bir sene geçen nisap miktarına sahip olan kişiye zekâtın vacip olması, koruma altında ve mülkiyet şüphesi bulunmayan belirli miktardaki bir malı çalan kişiye hırsızlık haddinin uygulanması genel tahkîkin örneklerindedir. Bu hususta bütün mükellefler eşit kabul edilmiştir.⁷⁶

2-Özel tahkîk: Menâtın mükelleflerin bulunduğu her bir duruma ya da özel bir vakiya göre uygulanmasıdır. Şöyle ki; genel tahkîkte mutlaklığı sabit olan hüküm kayıtlanmakta veya daha önce kısmen kayıtlı bulunanlara ilave kayıt eklenmektedir.⁷⁷ Öyle ki özel durumdan kaynaklanan bu hüküm artık mükellefin özel durumuna uygun bir hükme dönüşmektedir.⁷⁸ Fertlerin durumuna göre nikâhın hükmünün farklılık arz etmesi bunun en bariz örneklerindedir. Zira zinaya düşme ihtimali olan bir kişinin evlenmesi farz iken mutedil bir insanın evlenmesi sünnet, eşine zulmetme ihtimali olan kişinin evlenmesi ise mekruh olarak kabul edilmiştir.⁷⁹

Daha fazla hassasiyeti gerekli kılan özel tahkîkin uygulanmasında müçtehidin derin bir anlayışa sahip olması gerekir. Nitekim Şatıbî bu kişinin basiret nurundan nasibini almış; kişilerin anlayış farklılıklarını ve yükümlülükler karşısındaki sabır ve tahammül güçlerini, zaaflarını, peşin zevklere iltifat edip etmediklerini gören ve bilen bir kişi olması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰

Özel tahkîkin geçerli olduğuna dair birçok delil ileri sürülmüştür. Amellerin en faziletli hangisidir diye sorulduğunda Hz. Peygamber'in muhatabın durumuna göre farklı cevaplar vermesi, İbn Abbas'a yaşlı birinin oruçlu iken eşini öpmesi sorulduğunda ona ruhsat vermesi, aynı soru genç biri tarafından

⁷¹ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 255.

⁷² Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/67.

⁷³ el-Mâide 5/95.

⁷⁴ Şatıbî, *Muvâfakât*, 3/67.

⁷⁵ Şatıbî, *Muvâfakât*, 3/70.

⁷⁶ Büsme, "Tahkîkü'l-menât ve eseruhü fi fihri'l-ekelliyât", 972.

⁷⁷ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/70-71.

⁷⁸ Düreynî, *Buhûs mukarene fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 135.

⁷⁹ Şatıbî, *Muvâfakât*, 3/58.

⁸⁰ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/70-71.

sorulduğunda ise ona cevaz vermemesi, yine cinayet işleyeceğini hissettiği kişiye katilin tövbe etmesinin geçerli olmayacağına dair fetvası bunun örneklerindedir.⁸¹

3. Fer'de Menâtı Tespit Kriterleri

Tahkîkû'l-menât yalnızca vakıayı tespit ve teşhis etmek değil, şartları ve unsurları iyi bir şekilde kavradıktan sonra hükmü vakıaya uygulamaktır. Bu nedenle tahkîkû'l-menât içtihadında dikkate alınacak kriterlerin neler olduğu önem arz etmektedir.

Klasik dönemde ilk defa Gazzâlî tarafından gündeme getirilen⁸² bu konuyu Gazzâlî, “Benzer olay ile asıl olayı illet vasıtasıyla bir araya getirme” olan burhan-ı i'tilâl üzerinden ele almış ve tahkîkû'l-menât içtihadının “hususî olan bir şeyin umumî olanın kapsamına girmesi” ilkesine dayandığını zikretmiştir. Ona göre bu, iki öncül ve bir sonuçtan oluşmaktadır.⁸³ Öncüllerin birincisinde ihtilaf olduğunda bunun nas ve icma gibi şer'î bir delille ispat edilmesi gerektiğini belirten Gazzâlî, ikinci öncülde ihtilaf olduğunda ise illetin varlığını tespit etmede farklı kriterlerin olduğunu zikretmiştir. *Esâsü'l-kıyâs* adlı eserinde bu kriterleri hissî, örfî, lügavî, aklî ve tabîî olarak zikretmiş,⁸⁴ *Şifâu'l-ğalîl* adlı eserinde ise bunlara naklî delili de ilave etmiştir.⁸⁵ Ancak Gazzâlî kriterlerin bunlarla sınırlı olmadığını da özellikle beyan etmiştir.⁸⁶ Zaten hükmü vakıaya uygulama yöntemi olarak kabul edilen tahkîkû'l-menâtın sınırlandırılması da mümkün değildir. Karâfî'nin hükmün meşru olmasındaki deliller ile hükmün vakıaya uygulanmasındaki deliller arasındaki farkları izah ederken söyledikleri de bunu desteklemektedir. O, hükmün meşru olmasının delillerinin Kitap, sünnet, icma gibi sınırlı ve şâri'e bağlı deliller olduğunu, hükmün vakıaya tatbik edilmesindeki delillerin ise sınırlı olmadığını ve şâri' tarafından tayin edilmesinin zorunlu olmadığını belirtmiştir. Öğle namazının sebebi olan zeval vaktinin sona ermesi şâri'in emrine bağlıyken, zeval vaktinin sona erdiğinin tespiti farklı yöntemlerle yapılabilmektedir.⁸⁷ Dolayısıyla cüzî meselelerde hükmün menâtının varlığını ispat eden her şey genellikle tahkîkû'l-menâtta kriter olarak kabul edilmiştir.⁸⁸

Benzer bir yaklaşım Şatıbî'de de görülür. Şer'î delillerin nazariyye ve nakliyye olmak üzere iki öncül üzerine kurulu olduğunu belirten Şatıbî'ye göre, bunlardan birincisi yani nazariyye tahkîkû'l-menâta, ikincisi yani nakliyye hükmün kendisine yöneliktir. Mesela “Her sarhoşluk veren haramdır” küllî kuralı ile ancak bu iki öncül sayesinde hüküm verilebilir. Öncelikle nazarî öncülü oluşturmak için o nesnenin içki olup olmadığının tespitinin yapılması gerekir. İşte bu tespit tahkîkû'l-menât içtihadıdır. İnceleme sonucunda o nesnenin içki olduğu ya da içki emareleri taşıdığı anlaşıldığında nakli öncül olan “Her türlü içkinin kullanılması haramdır” kapsamına dâhil edilir. Aynı şekilde abdestte kullanılacak suyun rengi, kokusu ve tadına bakılarak mutlak su olup olmadığının tespitinin yapılması gerekir. Belirli bir incelemeden sonra o suyun aslı yaratılışı üzere olduğu anlaşılınca hükmün dayanağı ortaya çıkmış ve suyun mutlak su olduğu tespit edilmiş olur. Buna “Mutlak su ile abdest almak caizdir” naklî öncülü eklenerek sonuca ulaşılır.⁸⁹ Bu yaklaşım, tahkîkû'l-menât kavramlaşmadan önceki dönemlerde Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin (öl. 436/1044) birinci mukaddimeye emâre-yi akliyye, ikinci mukaddimeye emâre-yi semiyeye ismini vermesinde de görülmektedir. Zira emâre-yi akliyyeye telef edilen malların kıymetlerinin

⁸¹ Keylânî, *Tahkîkû'l-menât inde'l-usûliyyin*, 21-24; Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/71-74.

⁸² Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 317.

⁸³ Ebû Hamid Gazzâlî, *Şifâu'l-ğalîl fi beyâni's-şebih ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl*, thk. Hamid el-Kubeysî (Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1971), 435-436.

⁸⁴ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 40-42.

⁸⁵ Gazzâlî, *Şifâu'l-ğalîl*, 436. Gazzâlî'nin bu iki kitabındaki kriterlerin karşılaştırılması için bk. Keylânî, *Tahkîkû'l-menât inde'l-usûliyyin*, 114-117.

⁸⁶ Gazzâlî, *Esâsü'l-kıyâs*, 42.

⁸⁷ Şihabüddin Karâfî, *el-Furûk* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 1/232.

⁸⁸ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 319.

⁸⁹ Şatıbî, *Muvâfakât*, 3/31-32.

tespitini örnek olarak veren Hüseyin el-Basrî bunun hükmün akla taalluk eden boyutu olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

Fer'de menâtin varlığını tespit etmeye yönelik bu kriterler genellikle naklî ve aklî olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır.⁹¹ Ancak ağırlıklı olarak aklî kriterlerin kullanıldığı da belirtilmiştir.⁹²

3.1. Naklî kriterler

Naklî kriterlerden maksat cüzî olayda ya da hususi vakiada menâtin varlığının Kitap, sünnet, icma ve sahabe kavli gibi nakli delil ile sabit olmasıdır.⁹³ Gazzâlî buna kefen soyanın, sârık/hırsız hükmünde olduğunu Hz. Aişe'nin "Ölülerimizden hırsızlık yapan dirilerimizden hırsızlık yapan gibidir" rivayetiyle, gayrimenkulün tazmine konu olduğunu "Her kim bir karış toprak gasp ederse..." rivayetiyle tespit edildiğini örnek olarak zikretmektedir.⁹⁴

3.2. Aklî/içtihadî kriterler

Bu, cüzî olayda hükmün menâtinin içtihadî kriterlerle sabit olmasıdır. Şartlara, zamana, mekâna ve olaylara göre farklılık arz eden ve aklî deliller ile sabit olan içtihadî kriterlerin belirli bir sayı ile sınırlandırılması mümkün gözükmemektedir. Kaynaklarda bunlar genelde lügat/dil, akıl, his, tabi', örf, kıyas, karine, ispat, hesap ve sayı gibi maddeler olarak zikredilmektedir.⁹⁵

Lugat/dil: İletinin varlığının tespiti lafza dayalı olan hususlarda bu tahkîk dil yoluyla yapılır. Bu hususta lafzın hakîki anlamda kullanılması ile mecazi anlamında kullanılması arasında fark yoktur. Yemin, adak ve boşama gibi konularda genellikle bu yöntem kullanılır. Boşama ve azat etme lafızlarının birbiri yerine kullanılması bunun en yaygın örneklerindedir.⁹⁶

Aklî: Akıl yoluyla yapılan tespit genellikle bir şeyin hakikat ve mahiyetine yönelik tasavvur üzerinden gerçekleşir. Aslın hakikatinin ve mahiyetinin fer'de varlığı tahkîk edilir. Örneğin satışa konu olan mallar arasındaki cins ve sınıf farklılığı, ancak malların türlere ve farklı mahiyetlere ayrılmasını sağlayan vasıflara ayrıştırılmasıyla öğrenilebilir. Bu da salt aklî yönteme dayanır.⁹⁷ Yine gasp edilen hayvanın yavrusunun da gasp edilmiş sayılması gasbın; "Bir mal üzerinde, sahibinin serbest tasarrufta bulunmasını önleyecek tarzda haksız bir zilyetlik tesis etmektir" şeklindeki tanımından hareketle tespit edilir.⁹⁸

Duyu/His: Bazen bu; duyu organları olan görme, koklama, işitme, tatma ve dokunma yoluyla tespit edilir. "... Öldürdüğüne denk bir hayvan"⁹⁹ ayetinde ihramlı kişinin öldürdüğü hayvana fiziki yönden denk bir hayvanı kefarete olarak ödemesi yani sığırın vahşi eşeğe ve keçinin geyiğe cüsse yoluyla denk olduğunun görme yoluyla tespit edilmesi gibi.¹⁰⁰

Tabi': Bazen de bu tespit eşyanın tabiatı, yaratılışı ve fitrî özelliklerinin incelenmesiyle anlaşılır. Suyun pis oluşu; incelik ve akıcılığı ile renk, koku ve tadının değişmesiyle anlaşılır.¹⁰¹

Örf: İslam hukukunda fer'i deliller arasında zikredilen örf, nasların menâtin fer'i ve cüzî meselelere tatbik etmede önemli bir yer tutmaktadır. Ğararın anlamı, satışa konu olan malın kabzedilme şekli, peşin

⁹⁰ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hümejdullah (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'd-dirâseti'l-Arabiyye, 1965), 2/693; Abdullah Binbeyye, *Tenbihü'l-müraci' alâ teslîli'l-fikh* (Cidde: Dârü't-Teccid, 2014), 73; Keylânî, *Tahkîkü'l-menât inde'l-usûliyyin*, 96.

⁹¹ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 320 vd.; Osman Abdurrahim, *Âliyâtü tahkîki'l-menât ve vesâiluhu ve meslekü'l-müctehedi fih* (PDF: Assembly of Muslim Jurist of America, ts.), 36-51; Büsme, "Tahkîkü'l-menât ve eseruhü fi fikhî'l-ekelliyât", 971.

⁹² Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 320.

⁹³ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 320.

⁹⁴ Gazzâlî, *Şifâu'l-ğalîl*, 438.

⁹⁵ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 325.

⁹⁶ Gazzâlî, *Şifâu'l-ğalîl*, 437; Keylânî, *Tahkîkü'l-menât inde'l-usûliyyin*, 27.

⁹⁷ Gazzâlî, *Esâsül-kıyâs*, 41.

⁹⁸ Gazzâlî, *Şifâu'l-ğalîl*, 438.

⁹⁹ el-Mâide 5/95.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *Esâsül-kıyâs*, 41; Keylânî, *Tahkîkü'l-menât inde'l-usûliyyin*, 119.

¹⁰¹ Gazzâlî, *Esâsül-kıyâs*, 41.

veya vadeli ödemenin sınırının belirlenmesi, nafakanın takdiri gibi konularda örf belirleyicidir. Zira bunlar zaman, mekân ve şartlara göre farklılık arz etmektedir.¹⁰²

Kıyas: Bazen de tahkîk kıyas yoluyla gerçekleşir. Hz. Peygamber; “Zarar veren beş hayvan vardır ki bunlar harem bölgesinde de öldürülebilir. Bunlar; fare, akrep, karga, çaylak ve yırtıcı köpektir”¹⁰³ buyurmuştur. Nasta zikredilmeyen diğer zarar veren hayvanlar ise asıldaki hükmün illeti olan “zarar verme” illeti kendilerinde bulunduğundan aynı hükme tabi kılınmıştır.¹⁰⁴

Karine: Varlığı açık olmayan bir olgu hakkında sonuca ulaşmayı sağlayan belirti olarak tanımlanan karine de tahkîk'ül-menât kriteridir.¹⁰⁵

Hesap ve sayı: Fer'i ve cüzi olaylarda menâtı tespit etme kriterlerinden biri olan hesap ve sayı genellikle güneşin ve ayın hareketlerine bağlı olan mükellefiyetlerde kullanılan bir yöntemdir.¹⁰⁶

Yukarıda zikredilenlere ilave olarak uzman görüşüne müracaat etmek, hukuktaki ispat vasıtaları olan ikrar, şahit, yemin, yazılı belgeler ve benzerlerinden istifade edilebilir.¹⁰⁷

4. Tahkîk'ül-Menât İctihadında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

İctihadın en önemli boyutunu teşkil eden tahkîk'ül-menât icthadında bazı şartlar önem arz etmektedir. Bunların başlıcaları şunlardır.

1-Vakıa bütün yönleriyle tasavvur edilerek hakikati iyi bir şekilde netleştirilmelidir. “Bir şey hakkında hüküm vermek o şeyin tasavvuruna bağlıdır”¹⁰⁸ kuralında da belirtildiği üzere tahkîke konu olan şeyin ana unsurlarının, tâlî unsurlarının ve ortaya çıkacak hukukî sonuçlarının araştırılması önem arz etmektedir. Nitekim Hz. Ömer, Ebu Musa el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta “*Kur'an'da ve sünnette hükmü bulunmayan ve tereddüt ettiğin bir meseleyle karşılaştığın zaman o meseleyi iyice kavramaya çalış, o meselenin benzerlerini öğren ve onları birbirine benzeterek hüküm ver*” demektedir.¹⁰⁹ İbn Kayyim (öl. 751/1350) de hâkim ve müftünün hakkıyla hüküm ve fetva verebilmesi için iki noktada anlayışının tam olmasının gerektiğini belirtir. Bunlardan biri olgu ve olayı bütün yönleriyle iyi kavramış olması, diğeri konuyla ilgili nassın iyi anlaşılmasının gerekliliğidir. Nas ancak bu durumda olaya uygulanabilir.¹¹⁰

Unutulmamalı ki vakıanın tasavvurunda meydana gelebilecek herhangi bir hata ya da ihmal şer'î hükmün vakıaya uygulanmasında hatalı bir sonucu doğuracaktır. Nitekim Bâkillânî (öl. 403/1013) müçtehidin ulaştığı hükümdeki hataların bazısını yanlış tasavvura bağlamıştır.¹¹¹ Bu durum daha çok zahiren birbirine benzer ya da farklı olan olaylarda söz konusu olabilmektedir. Konuya dair değerlendirme yapan İbn Kayyim bunu şu şekilde ifade etmiştir. “*Müftüye farklı şekillerde soru sorulabilmektedir. Sorunun mahiyetine vakıf olmayan müftü hem helak olur hem de başkasının helak olmasına neden olur. Bazen görünüşte aynı olsa da hüküm bakımından farklı olan iki mesele arz edilir. Görünüşte sahih ve caiz olan aslında batıl ve haramdır. Çünkü bunların hakikatleri farklıdır. Görüntüye aldanan müftü gerçeği görmezden gelebilir. Böylece Allah ve Hz. Peygamber'in farklı değerlendirdiği konuları aynı olarak değerlendirmiş olur. Aynı durum görünüşte hakikatleri farklı ama hükümleri aynı olan meselede de söz konusu olabilir...*”¹¹²

¹⁰² Keylânî, *Tahkîk'ül-menât inde'l-usûliyyin*, 119.

¹⁰³ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1992), “Bedu'l-halk”, 16.

¹⁰⁴ Osman Abdurrahim, *Âliyâtü tahkîki'l-menât*. 39.

¹⁰⁵ Osman Abdurrahim, *Âliyâtü tahkîki'l-menât*. 45.

¹⁰⁶ Osman Abdurrahim, *Âliyâtü tahkîki'l-menât*. 45.

¹⁰⁷ Zübeydi, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 329-341; Osman Abdurrahim, *Âliyâtü tahkîki'l-menât*, 51-62.

¹⁰⁸ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Hamevî, *Ğamzû 'uyûni'l-besâir şerhu kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2/314.

¹⁰⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hasan Abdülmün'im Şelebî, Said el-Lehhâm (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004), 5/367-369; Ebü Abdullah Şemseddin İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmü'l-muvakkîin 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 1/50.

¹¹⁰ İbn Kayyim, *İlâmü'l-muvakkîin*, 1/69.

¹¹¹ Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sagîr*, thk. Abdühümejd b. Ali Ebü Zenid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/219.

¹¹² İbn Kayyim, *İlâmü'l-muvakkîin*, 4/147.

Diğer taraftan vakıanın tasavvurunun netleştirilmesi özel uzmanlığı gerektirecek tıp, iktisat ve astronomi gibi konularda daha fazla önem arz etmektedir.¹¹³ Nitekim İslam Fıkıh Akademisi de XVII. toplantısında fetva vermenin şartı olarak uzmanlık gerektiren meselelerde ihtisas sahiplerine müracaat edilmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴ Bu tür konularda olayın künhüne vakıf olduktan sonra hükmü belirleme yetkisinin tahkiki yapan müçtehitte olduğu da göz ardı edilmemelidir.¹¹⁵

2-Tahkike konu olan olgunun zaman, mekân ve şartlara göre değişimi dikkate alınmalıdır.¹¹⁶ Fıkhu'l-vâki' diye isimlendirilen bu husus, nas ile hayat arasında ilişki kurularak hükmün uygulanmasıdır. Zaten hükümlerdeki aslî ve tâlî durum da bunu ortaya koymaktadır. Alışveriş ve icâre akdinin helal, nikâh akdinin sünnet, sadakanın mendup olması özel şartlar ortaya çıkmadan önceki aslî gereklilik durumunu ifade ederken, zinaya düşme tehlikesi olan kişiye nikâhın vacip olması, nesli tükenen hayvanların avlanmasının yasak oluşu tâlî gereklilik durumunu ifade etmektedir.¹¹⁷

Zaman ve mekândaki değişimi dikkate alan fukaha, "Zamanın değişmesiyle hükümlerdeki değişim inkâr olunamaz"¹¹⁸ kuralını oluşturmuşlardır. Aynı konuya işaret eden Karâfi, örf üzerine bina edilen hükümlerin örfün değişmesiyle değişeceğini, örfün geçersiz olmasıyla geçersiz olacağını belirtir.¹¹⁹ Aksi takdirde olduğu hal üzere kalan bu tür hükümlerin insanlar için meşakkate neden olacağı aşikardır.¹²⁰

Burada zaman ve mekân ya da şartların etkisiyle ortaya çıkan durumun aslında hükmün değişmesi değil, hükmün gerekçesini oluşturan illetin değişmesi olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bunun zıttının düşünülmesi tearuzun varlığını kaçınılmaz kılmaktadır. Zira her illetin kendine has bir hükmü bulunduğu gibi, illete tekabül eden her vâki durumun da kendisine has bir hükmü bulunmaktadır. Usûlcülerin "Şer'î hükümler illetleriyle birlikte deveran eder"¹²¹ yani illetin varlığıyla var olup, yokluğuyla yok olur anlamındaki sözleri bunu ifade etmektedir.¹²²

Diğer taraftan bu değişimin mutlak olmadığı da bir gerçektir. Sabiteler ve değişkenler yönüyle değerlendirilmesi gereken bu meselede değişim, ancak değişime açık olan naslar ile örf ve maslahat üzerine bina edilen içtihadî hükümlerde geçerlidir. Sübut ve delaleti kat'î olan naslarla sabit olan ve dinin aslına yönelik ibadet, had, mukadderat-ı şeriyye gibi hükümlerde bu değişim söz konusu değildir. Bu hususta vakıanın dikkate alınması ile vakıanın naslara hâkim kılınması arasındaki farkın iyi ayırt edilmesi önem arz etmektedir. Aksi takdirde esneklik ya da gelişim adı altında vakıanın naslara hâkim kılınması sabite denilen şeylerin mevcudiyetini ortadan kaldıracaktır. Nitekim bu konuda hükümlerin iki kısma ayrıldığı, bunlardan birinin olduğu hal üzerine kalarak zaman, mekân ve içtihadı göre değişmeyen hükümler, diğerinin zaman, mekân ve duruma göre maslahatın iktiza etmesi sonucu değişen hükümler olduğu belirtilmiştir. Birincisine vaciblerin vacipliği, haramların tahrimi, şer' tarafından suçlar için tahdit edilen cezalar ve benzerleri örnek olarak verilirken; ikincisine tazir cezalarının miktar, cins ve sıfatları örnek olarak verilmiştir.¹²³

3-Tahkike konu olan şeyin ileride ortaya çıkaracağı sonuçların maslahat ya da mefsedet yönüyle tespitinin iyi bir şekilde yapılması gerekir.¹²⁴ "en-Nazar fi'l-meâlât" diye isimlendirilen bu husus, "İşler

¹¹³ Konuyla ilgili olarak fetva meclislerinin çalışmaları için bk. Mustafa Bülent Dadaş, "Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadî ve İslam Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri", *Bilimname* 28/1 (2015), 311-342.

¹¹⁴ Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî (MFİD), *Kararü bi şer'ni'l-iftâ: şuruduhû ve âdâbuhu*, (Erişim: 10.08.2022).

¹¹⁵ Ahmet Yaman, *Fetva Usulü ve Fetva Âdâbı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 220.

¹¹⁶ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 285.

¹¹⁷ Şatıbî, *Muvâfakât*, 3/58; Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 285-286.

¹¹⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/47.

¹¹⁹ Karâfi, 1/322.

¹²⁰ Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, "Neşrü'l-arf fi beyâni ba'z'l-ahkâm 'ala'l-örf", *Mecmûâtü resâili İbn Âbidîn* (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, ts.), 2/125.

¹²¹ İbn Kayyim, *İlâmü'l-muvakkîn*, 4/80.

¹²² Özdemir, "Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım", 26.

¹²³ Ebû Abdullah Şemseddin İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-seytân*, thk. Muhammed Hamid el-Fukâ (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî, 1939), 1/330; Şatıbî, *Muvâfakât*, 2/215-217; İbn Âbidîn, *Mecmûâtü resâili*, 2/113; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/44; Mustafa Ahmed Zerkâ, *el-Medhal el-fikhiyü'l-âmm* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2004), 2/941-942; Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 290.

¹²⁴ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'*, 293.

sonuçlarına göre hüküm alır"¹²⁵ şeklinde kurallaştırılmıştır.¹²⁶ Ortaya çıkacak sonuçta maslahat ve mefseletin tearuzu gibi bir durum söz konusu olduğunda tearuzu bertaraf edecek içtihadî ilkeler uygulanarak bu sorun ortadan kaldırılır. Ancak Şatıbî'nin de belirttiği gibi bir şeyin maslahat veya mefselet oluşunun izafi olduğu; halden hale, kişiden kişiye, zamandan zamana değişeceği ve bu izafiliğin ortaya çıkaracağı tercih sorununun ancak onun baskın yönüne göre aşılmaya çalışılacağı göz ardı edilmemelidir. Maslahat yönü ağır basanların maslahat, mefselet yönü ağır basanların mefselet olduğu anlaşılır.¹²⁷ Harp esnasında had uygulanmaması bunun yaygın örneklerindedir. Maslahat ve mefseletin eşitlik durumunda ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. İzz b. Abdüsselam (öl. 660/1262) bazen tercih bazen tevakkuf bazen de mefseletin mertebelerine göre ihtilafın bertaraf edileceğini belirtirken bu durumu kabul etmeyen Şatıbî'ye göre ise, şeriatta varlığı düşünilemeyen böyle bir durumda mükellefin birini diğerine tercih ederek hüküm verme hakkı bulunmamaktadır.¹²⁸ Hâkim görüş bu durumda mefselet yönünün tercih edileceğini kabul etmiş ve bunu "Def-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdir"¹²⁹ şeklinde kurallaştırmıştır. Maslahat ve mefseletin kendi içerisindeki tearuz durumunda zarûrî olan hâci olana, hâci olan tahsîni olana, umumi olan hususi olana, zararı hafif olan zararı ağır olana gibi tercih yöntemleri kullanılır.¹³⁰

Sonradan ortaya çıkacak sonucun özellikle husûsî menâatın tahkîkinde ayrı bir öneme sahip olduğunu zikreden Şatıbî, bunun zor ve ince bir işçiliği gerektirdiğini belirtir. Zira bu gibi yerlerde aslında meşru olan fiil kendisine arız olan bir mefseletten dolayı yasaklanmış veya aslında yasak olan bir fiil maslahata binaen caiz görülmüştür. Nitekim sedd-i zerâî, ruhsat ve zorluğu kaldırmaya yönelik delillerin tamamı bu minval üzeredir.¹³¹ "Zaruretler yasak olan şeyleri mubah kılar",¹³² "Meşakkat kolaylığı celb eder",¹³³ "Hacet umumi olsun hususi olsun zaruret menzilesine indirilir"¹³⁴ gibi kurallar da aynı şeyi ifade etmektedir.

4-Mükellefin söz ve fiillerine yönelik hükümlerin menâatı tahkîk edilirken mükellefin kastı/niyeti ayrı bir önem arz etmektedir. Zira zahiren aynı görünen ameller mükellefin kasdına göre farklılık arz edebilmektedir. Bu kasıt mükellefin bizzat açıklamasıyla bilinebildiği gibi karineler yoluyla da bilinir. İbn Kayyim, akitlerde maksatların geçerli oluşunun şer'î deliller ile sabit olduğunu ve bu durumun akdin sıhhat ve fesadına, helal ve haramlığına etki ettiğini çeşitli örneklerle izah etmiştir. Nitekim Allah adına kesilen hayvan helal iken Allah'tan başkası adına kesilen hayvanın helal olmaması, ihramlı olmayan kişinin ihramlı olan kişi için avlanması haram iken ihramlı olmayan kişi için avlanmasının helal olması, üzümün içki için sıkılması haram iken sirke için sıkılmasının helal olması gibi örnekler kasdın helal ve haramda etkisini ortaya koymaktadır.¹³⁵ "Bir işten maksad ne ise hüküm ona göredir"¹³⁶ kuralı da tam bunu ifade etmektedir. Bu durum tahkîki yapılan meselede mükellefin niyetinin önemini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Şer'î hükümlerin soyut ve umumi olarak indirilmiş olması, her bir olayın kendine özgü yeni bir hadise olarak değerlendirilip şer'î hükmün kapsamına dâhil edilip edilmemesinin tahkîkini

¹²⁵ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/140.

¹²⁶ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/142-143.

¹²⁷ Şatıbî, *Muvâfakât*, 2/25-26, 39; İzz b. Abdüsselam, *el-Kavâidü'l-kübrâ*, thk. Nezi Hammad- Osman Cuma (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2000), 1/136; Ferhat Koca, "Mefselet", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/357; Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-ser'*, 293.

¹²⁸ İzz b. Abdüsselam, *el-Kavâidü'l-kübrâ*, 1/136; Şatıbî, *Muvâfakât*, 2/24.

¹²⁹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/41.

¹³⁰ Zübeydî, *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-ser'*, 307 vd.

¹³¹ Şatıbî, *Muvâfakât*, 4/140-141.

¹³² Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/37.

¹³³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/35.

¹³⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/42.

¹³⁵ İbn Kayyim, *İlâmü'l-muvakkîin*, 3/89-90.

¹³⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/19.

gerektirmektedir. Bu durum, teklifin aslı devam ettiği sürece tahkîkû'l-menât içtihadının sona ermeyecek bir yöntem olmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

İlk dönemden itibaren kavramsal boyutu farklı yönleriyle tartışma konusu olan bu içtihat, tikel üzerine inşa edilen fikhî kıyasın aksine tümel/küllî bir metottur. Başka bir deyişle küllîden cüzî elde etme konusunda -her ne kadar öncüllerinin tabiatları farklı olsa da- mantikî kıyas konumundadır. Fikhî kıyası içtihatla eş anlamda kullanan Şafîî'nin tahkîkû'l-menâta yönelik yaklaşımı da bir tearuz oluşturmamaktadır.

Hükmün vakiya uygulanması olan tahkîkû'l-menâta her zaman tek bir sonucun ortaya çıkmasını beklemek mümkün gözükmemektedir. Nitekim fakihlerin cüzî meselelerde ihtilaf etmelerinin temel nedenlerinden biri budur. Özellikle menâtın açık olmadığı meselelerde bu durum daha net bir şekilde görülmektedir.

Diğer içtihadî faaliyetlerde olduğu gibi tahkîkû'l-menât içtihadının da birtakım kriterleri söz konusudur. Naklî ve aklî olarak tasnif edilen bu kriterlerden aklî kriterler daha fazla yer tutmaktadır ve bunların belirli bir sayı ile sınırlandırılması mümkün değildir. Ancak her bir içtihadî faaliyet murad-ı ilâhîyi anlama çabası olarak düşünüldüğünde bunun keyfilige neden olacak bir boyutta olmadığı da açıktır.

Tahkîkû'l-menât içtihadında; vakıanın bütün yönleriyle araştırılması, ortaya çıkacak sonuçların tespitinin iyi bir şekilde yapılması ve mükellefe yönelik konularda niyetin dikkate alınması en önemli hususlardandır. Bunların göz ardı edilmesi yapılan içtihadı, ehil olmayanın mahallinin dışında yaptığı bir faaliyete dönüştürecektir. Bu da şer'î hükmün iptal edilmesi anlamına gelir ki Hz. Peygamber'in ifadesiyle kişinin muaheze edilmesine neden olur.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Abdurrahim, Osman. *Âliyâtü tahkîki'l-menât ve vesâiluhu ve meslekü'l-müctehedi fih*. PDF: Assembly of Muslim Jurist of America, ts. <https://feqhup.com/uploads/1415384240881.pdf>
- Ahmed Muhammed Münir. "Me'l-fark beyne'l-ille ve'l-menât". *Mültakâ Ehli'l-Hadis*. Erişim: 02.04.2022. <https://almaktaba.org/book/31616/54573#p42>
- Ali Haydar Efendi. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. ta'rib Fehmî el-Hüseynî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- Amidi, Seyfeddin. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Riyad: Dâru's-Samî'i, 2003.
- Apaydın, H. Yunus. "Kıyas", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 25/528-538. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*. thk. Abdülhümejd b. Ali Ebû Zenid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Binbeyye, Abdullah. *Tenbîhü'l-müraci' alâ teslî'l-fikh*. Cidde: Dâru't-Tecdîd, 2014.
- Büsme, Hatım b. Muhammed. "Tahkîkû'l-menât ve eseruhü fi fikhî'l-ekelliyât". *Mecelletü Ulûmi's-şer'iyeti ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 82 (2020), 943-1029.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşmî. b.y.: Vüzâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1994.
- Cürcanî, Seyyid Şerif. *et-Tarifât*. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Babî el-Halebî, 1938.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn. *el-Burhan fi usûli'l-fikh*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. Mansura: Dâru'l-Vefâ, 1999.
- Dadaş, Mustafa Bülent. "Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadi ve İslam Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri". *Bilimname* 28/1 (2015), 311-342.
- Duman, Soner. *İmam Şafîî'nin Kıyas Anlayışı*. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Düreynî, Fethî. *Buhûs mukarene fi'l-fikhî'l-İslâmî ve usûlihî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.

- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hümejdullah. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'd-dirâseti'l-Arabiyye, 1965.
- Ğâlî, Semire. *el-İctihad bi tahkîki'l-menât ve eseruhu fi tevcihi'l-fetâva'l-muâsıra*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- Gazzâlî, Ebû Hamid. *Esâsü'l-kıyâs*. thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân. Riyad: Mektebetü Übeykân, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hamid. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. Mısır: Daru Sâdır, 1324.
- Gazzâlî, Ebû Hamid. *Şifâu'l-ğalîl fî beyâni's-şebih ve'l-muhîl ve mesâliki't-talîl*. thk. Hamid el-Kubeysî. Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1971.
- Hamevî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Ğamzü 'uyûni'l-besâir şerhü kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Izz b. Abdüsselam. *el-Kavâidü'l-kübrâ*. thk. Nezih Hammad-Osman Cuma. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2000.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer. "Neşrü'l-arf fî beyâni ba'zı'l-ahkâm 'ala'l-örf". *Mecmûâtü resâili İbn 'Âbidîn*, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Faris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1972.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin. *İlâmü'l-muvakkîin 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin. *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân*. thk. Muhammed Hamid el-Fukâ. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî, 1939.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn. *Ravzâtü'n-nâzir ve cünnetü'l-munâzir fî usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1984.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüdin. *Mecmuatü'l-fetâvâ*. Mansure: Dârü'l-Vefâ, 2005.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer. *el-Muhtasar*. thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999.
- İsnevî, Cemalüddin Abdurrahman b. Hasan. *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-usûl*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdris. *Serhu Tenkîhi'l-fusûl*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2004.
- Karâfî, Şihâbüddin. *el-Furûk*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Keylânî, Abdurrahman İbrahim. "Tahkîkî'l-menât inde'l-usûliyyin ve eseruhu fihtilâfi'l-fukahâi". (Erişim: 26.09.2022). <https://down.ketabpedia.com/files/bkb/bkb-fi06891-ketabpedia.com.pdf>
- Koca, Ferhat. "Mefsedet". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 28/356-358. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Koca, Ferhat. "Menât". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 29/119-121. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhî mezhebi'l-İmâmî's-Şafîi*. thk. Adil Ahmed el-Mevcud-Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Mecelletü'l-Müslimîn, Müctema' Mecelletü'l-Müslimîn fî Enhâi'l-Âlem. "Bid'atü Zevâci't-Tecrübe". Erişim 8 Ağustos 2022. <https://mugtama.com/reports/item/117401-2021-01-19-09-47-54.html>
- Mennûn, İsa. *Nibrâsu'l-ukûl fî tahkîki'l-kıyas inde ulemâi'l-usûl*. Mısır: İdâre et-Tibâa el-Müniriyye, ts.
- Merdavî, Alaeddin Ali b. Süleyman. *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- MFİD, Mecmau'l-fikhî'l-İslâmî ed-düvelî. "Kararü bi Şe'ni'l-İftâ: Şuruduhü ve Âdâbuhu". Erişim 10 Ağustos 2022. <https://iifa-aifi.org/ar/2203.html>
- MFİD, Mecmau'l-fikhî'l-İslâmî ed-Düvelî. "Karar bi Şe'ni Ahkâmi'n-Nukûdi'l-Varakiyye ve Teğayyüri Kıymeti'l-Uml". Erişim 10 Ağustos 2022. <https://iifa-aifi.org/ar/1679.html>
- Özdemir, İbrahim. "Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 19-42.
- Sübkî, Ebû Nasr Tacüddin Abdülvehhab. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- Şaban, Zekiyyüddin. *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmî*. Beyrut: Metâbiu' Dârü'l-Kütüb, 1971.
- Şafîi, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib. Mansure: Dârü'l-Vefâ, 2001.
- Şafîi, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1939.
- Şâtîbî, Ebû İshak b. İbrahim b. Mûsâ. *el-Muvâfakat fî usûli's-şer'a*. thk. Abdullah Dıraz. Beyrut: Dârü'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Şelebî, Muhammed Mustafa. *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmî*. Beyrut: ed-Dârü'l-Câmi'yye, 1343.
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed. *İrşadü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*. thk. Ebu Hafs Sami b. el-Arabî. Riyad: Daru'l-Fazile, 2000.
- Şirâzî, Ebû İshak. *el-Lum'a fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.

- Tahir b. Aşur, Muhammed. *Mekasidü's-şerfati'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed et-Tahir el-Misâvî. Ürdün: Dârü'n-Nefâis, 2001.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Şerhü't-Telvîh ala't-Tevdîh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1957.
- Tilimsânî, Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Me'alim fi usûli'l-fikh*. thk. Adil Ahmed el-Mevcud-Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî Necmüddin Süleyman b. Abdilkavî. *Şerhu Muhtasarı'r-Ravda*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990.
- Ukkâşe Abdülmennân et-Tıbbî. *Fetâvâ eş-Şeyh el-Bânî ve mukârenetüha bi fetva'l-ulemâ*. Kahire: Mektebetü't-Türâsü'l-İslâmî, 1994.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usulü ve Fetva Âdâbi*. İstanbul: İFAV, 2021.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. *el-Medhal el-fikhiyü'l-âmm*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2004.
- Zerkeşî, Bedrüddin. *el-Bahrü'l-Muhît fi usûli'l-fikh*. Ğardek: Daru's-Safve, 1992.
- Zübeydî, Belkâsım b. Zakir. *el-İctihad fi menâti'l-hükmi's-şer'i inde'l-usûliyyin: dirase te'siliyye tatbikiyye*. el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye: Tekbûn lid'dirâse ve'l-ebhâs, 2014.